

Pavel Kolář

Kolaps komunismu a konec dějin¹

Revoluce jsou lokomotivami dějin, napsal v roce 1850 Karel Marx. Starý řád měl v jejich průběhu uvolnit cestu uspořádání novému, pokročilejšímu. Lidstvo prý tak pokaždé vstupovalo do „vyššího stadia“ svého vývoje: roky 1789, 1848 a 1917 představují revoluční milníky, které spojuje víra jejich protagonistů – nikoliv nutně jejich následovníků – v zásadní novost, neopakovatelnost a nezvratnost dění, na kterém se účastnili. Jak se jeví v tomto pokrokářském světle změny roku 1989, které smetly z mapy Evropy socialismus sovětského typu?

I když příčiny a průběh zhroucení komunistických diktatur byly v jednotlivých zemích odlišné, prosadil se jako obecné označení těchto změn pro celou východní Evropu pojem „revoluce“. Ralf Dahrendorf přirovnal události roku 1989 k Francouzské revoluci: změny ve východní Evropě byly podle něj dostatečně rapidní i radikální, aby si označení „revoluce“ zasloužily. V jejich průběhu byl kompletně vyměněn vládnoucí establishment, proběhly ústavněprávní změny s dalekosáhlými důsledky.²

Pro označení „revoluce“ ale mluví především rychlost událostí, jejich zhuštěný časový sled. Vlivem Gorbačovovy perestrojky, nastartované v roce 1986, se dalo do pohybu celé soustrojí událostí. V březnu 1989 se konaly první svobodné volby v dějinách SSSR – volby na Sjezd lidových poslanců, které spustily další rozkladný proces. V Polsku byly vládnoucí komu-

nisté donucení akceptovat rostoucí vliv nezávislých odborů Solidarita, což vyústilo v jednání u kulatého stolu v únoru 1989 a v první svobodné volby do Sejmu, ve kterých Solidarita drtivě zvítězila. Podobně se pro kompromis se společností rozhodli i maďarští komunisté a v září 1989 taktéž zahájili jednání s opozicí o hladkém přechodu od stranické diktatury k parlamentní demokracii. Symbolicky nejpůsobivějším aktem zhroucení komunismu byl pád berlínské zdi 9. listopadu. Československé a rumunské události z listopadu a prosince 1989 byly pak spíš jen dovětkem než zásadním zvratem, byť rumunský chod událostí, který jako jediný přinesl krveprolití, překvapil mnohé. Řetězec revolucí byl ukončen osamostatněním pobaltských republik na jaře 1990 a následně i rozpadem samotného Sovětského svazu o rok později.

Revoluce jsou sice jednorázové události, jejich předpoklady však většinou bývají dlouhodobé. Pád komunismu pochoptelně nelze promýšlet bez dodnes záhadné změny sovětské politiky, která nastala během Gorbačovovy přestavby. Šlo o přechod od Brežněvovy doktríny k doktríně Sinatrově, jak novou politiku žertem nazval Gennadij Gerasimov: *They can do it their way*. Vnitřní vývoj východoevropských států byl ale neméně důležitý. Někde byla doba již dávno zralá k zásadním změnám, zejména v důsledku hospodářské krize. V Polsku a Maďarsku se vlivem Gorbačovovy přestavby prosadila dohoda s opozicí. Jinde, např. v Československu nebo v NDR, měly události nečekaně rychlý spád. To, co se zdálo být „na věčné časy“, se zhroutilo bez jediného výstřelu prakticky během několika dní.³

Všude nastala vlna odstupování generálních tajemníků, politbyr a ústředních výborů. Šéfové „stran a států“ byli nahrazováni novými, většinou bezbarvými figurami. Okolnosti jejich odstupování a sesazování byly rovněž odlišné, nezřídka bizarní. V Maďarsku rezignoval János Kádár ze zdravotních důvodů již v květnu 1988: jeho postupně chátrající tělesná schránka jako by ztělesňovala rozpad systému jako celku. Wojciech Jazuralski během jednání s polskou opozicí v létě 1989 vyměnil funkci předsedy vlády za funkci prezidenta, kterou vykonával pouhý rok. Generální tajemník KSČ Miloš Jakeš, jenž byl již od svého nástupu do funkce snadným terčem posměchu pro svou řečnickou neobratnost, odstoupil koncem listopadu 1989 a hned 5. prosince byl ze své milované strany vyloučen – tak

rychlý a nečekaný měly tehdy události spád. Erich Honecker zase na schůzi politbyra SED v říjnu 1989 dokonce v zájmu zachování jednomyslnosti hlasoval pro své vlastní sesazení. Skutečně revoluční byl tak pouze skon rumunského diktátora Nicolae Ceaușesca, jehož v přímém přenosu vysílaná poprava zpečetila éru „světového komunismu“.

Přelom věků a konec utopie

Ve všech zemích východního bloku nepochybně panovalo nadšení z přelomu věků, pocit silného poryvu dějin, opojení koncem starého a začátkem nového. Stejně jako v dřívějších revolucích, i tady převažovaly pojmy časové nad pojmy prostorovými. To přeci tak dobře vystihuje sémantika „konce“, „odchodu“ a „rušení“. Revoluční estetika času je ale nápadně jednostranná, obrácená do minulosti. Staré je sice postavené proti novému, tím se ale podoba se staršími revolucemi vyčerpává. Zatímco starý režim byl jasně zavržen, o novém panovala nejistota a jen mlhavá představa. Trochu se tápe, kudy dál: do budoucnosti se tentokrát nikdo nehrne. V revolučních úvahách o tom, co dělat, jak jednat, budoucnost záhy prohrává: vítězí to, co už je někde jinde, vítězí úvaha prostorová, ztělesňovaná Evropou a Západem. V druhém kroku, který následuje po svržení starého režimu, se prosazuje představa „návratu“ do Evropy. Tedy návratu nikoliv tam, kde jsme již byli, nýbrž kde bychom bývali byli, kdyby nás našim dějinám údajně zcela cizí, vnější síly nevyrvaly z „přirozeného“ běhu našeho osudu. Nehledá se budoucí ráj, do kterého vplynou dějiny. Revoluční heslo „Probud' se duše česká“ překládá tuto představu opuštění správné dějinné dráhy do pojmů noci a dne, spánku a bdění, zlého snu a skutečnosti.

Konec reálného socialismu však znamenal mnohem více než pouhé zhroucení několika tragikomických režimů ve východní Evropě. Pád těchto diktatur zasadil ránu z milosti kolektivní masové utopii, která provázela západní svět po celý novověk. Se zhroucením komunismu nenávratně vzal za své Benjaminův *Traumwelt*, pohádkový svět moderny, v němž proud nepřetržitých změn umocňoval naději na lepší budoucnost a který byl vyjádřením utopické touhy po uspořádání, jež překonávalo všechny existující formy.⁴ Pádem komunis-

mu snění končí, budoucnost je od této chvíle pouze „reálně existující“ (demokracie, kapitalismus), „standardní“, prostě již vyzkoušená. Východoevropské revoluce roku 1989 tedy v konečném důsledku nepřinesly nic nového, pouze odmítly staré. Minoritní utopické vize, které tu a tam prosvítily v rozruchu bourání starého, zase rychle zapadly. Velmi brzy nabyla vrchu orientace na vágní, ne-li již zcela vyprázdněnou rétoriku „standardu“. „Vyzkoušejme vyzkoušené“ se stalo příkazem doby. Revoluce byly radikální v odmítnutí starého, ale nejspíše až bojácné v hledání nového.⁵

Přirozený svět versus systém

Lehký nádech utopie se odráží alespoň v odporu ke klasické politice coby chladnému, technologickému vykonávání moci. Revoluční ikonografie klade nápadný důraz na nepolitickou sféru, na každodennost, emoce a intimitu. Co mělo přijít, bylo nejasné. Jistota panovala v tom, že to má být přirozený svět, *Lebenswelt* v Habermasově smyslu jakožto opak odlidštěného „systému“. V popředí tak v revolučních obrazech stojí mládí, jež je stavěno do protikladu ke zpuchřelé gerontokracii komunistických papalášů. To je paradox, protože právě ideál mládí patřil k základním kamenům socialistické symboliky, zejména v jeho budovatelské fázi.⁶

I zde však platí: režim se spíše zhroutil sám, implodoval, když stále více rezignoval na autentické obnovování a naplňování své vlastní ideologie. Tím uvolnil cestu novému, podvrtnému výkladu svých vlastních ideálů. Mládí, láska a intimní vztahy byly jedním z nich. „Zítřek“ představují rodina a šťastné, spokojené děti. Přes důležitou roli politických vůdců je tedy revoluce dílem „obyčejných lidí“. Nejedná se o elitářský projekt. Z obrazů revoluční doby dýchá spontánnost, nenucenost, autentičnost.

Hned v první postkomunistické dekádě ale tyto hodnoty politický náboj opět ztratily. Postkomunistická společnost se navrátila, přes zjevnou obměnu vnějších forem, do svého před-revolučního soukromničení. Ve veřejné sféře začaly postupně převažovat vyprázdněné floskule nové neoliberalní ideologie, o jejichž pravý obsah se nikdo příliš nestaral. A právě proto tak dobře fungovaly.⁷

Oxymóron nenásilné revoluce

Tíhnutím ke spokojenému intimnímu životu je ale prolnta již revoluční rétorika. Motivy klidu a nenásilí se asi nejvíce odrazily v častém zobrazování květin, či ještě lépe v klišé „poklidně strávených Vánoc“, sloganu jakoby vypůjčenému z normalizačního ideálu „klidu na práci“. Idealizuje se návrat do ztraceného domova, odcizeného vnějším „režimem“. Ani kýžený návrat do Evropy není hledáním nového, nýbrž cestou zpět k osvědčenému, to jest poklidnému, šťastnému životu bez konfliktů a svárů.

Úplně však násilí v revolučních emblémech nechybí. Tkví to patrně v tom, že se koneckonců mluví o „nenásilných revolucích“. To je sice pěkný oxymóron, jako takový ale musí obsahovat něco z obou součástí protimluvu. Přirovnání prvních svobodných voleb k duelu pistolníků na kultovním plakátu Solidarity z června 1989 je toho nejvýmluvnějším příkladem. S násilím ale souvisel i patos „vypořádání se s minulostí“. Ten se projevoval civilizovaně, například v hesle „Nejsme jako oni“. Plastické zobrazování násilí bylo ale vzácné, např. jako připomínání násilí na těch, kteří ve starém režimu trpěli a nyní vystupovali jako svého druhu mučedníci.⁸

Konec dějin?

Převážně hospodářské kořeny úpadku státního socialismu ve východní Evropě zapříčinily, že konečný pád těchto diktatur je často vnímán jako definitivní triumf západního kapitalismu. Francis Fukuyama ve svém slavném eseji *Konec dějin* tvrdil, že pád globálního komunismu koncem osmdesátých let otevřel novou epochu, ve které již nedoje k zásadním ideologickým střetům o podobu státu a společnosti.⁹ Avšak nejen dlouhodobé následky, nýbrž i samotná anatomie pádu komunismu ukazují, nakolik je tento pohled lichý. Během revolucí nebylo jejím aktérům vůbec jasné, že jedinou alternativou právě zhrouteného řádu má být kapitalismus ve své neoliberální podobě, jak se prosazoval na Západě od osmdesátých let. Budoucnost byla otevřená, a právě mlhavé představy o tom, co má přijít, dějinnost revolucí spíš posilovaly, než oslabovaly.

Poznámky

- 1 Stať je přepracovanou verzí příspěvku: 1989: Kolaps komunismu, revoluce a převraty, in: Jaroslav Anděl (ed.): *Plakát v souboji s ideologií 1914–2014*, Praha 2014, s. 171–175.
- 2 Ralf Dahrendorf: *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*, Praha 1991.
- 3 Z literatury k roku 1989 ve střední Evropě: Stephen Kotkin: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*, New York 2009; Konrad H. Jarausch/Martin Sabrow (eds.): *Weg in den Untergang. Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen 1999; Jiří Suk: *Labyrintem revoluce. Aktéři, zápletky a křížovatky jedné politické krize (od listopadu 1989 do června 1990)*, Praha 2003; Miroslav Vaněk/Pavel Mücke: *Velvet Revolutions. An Oral History of Czech Society*, New York 2016; Antoni Dudek: *Reglamentowana rewolucja. Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988–1990*, Kraków 2009; Dragoș Petrescu: *Explaining the Romanian Revolution of 1989. Culture, Structure, and Contingency*, București 2010; k místu revolucí roku 1989 v kolektivní paměti viz James Mark (ed.): *The Unfinished Revolution. Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*, New Haven 2010.
- 4 Suzanne Buck-Morris: *Dreamworld and Catastrophe. The Passing of Mass Utopia in East and West*, Cambridge 2000, s. x–xi.
- 5 K postkomunistické „transformaci“ nejnověji Philipp Ther: *Nový pořádek na starém kontinentě. Příběh neoliberalní Evropy*, Praha 2016, s. 79nn.
- 6 Viz např. Jiří Knapík a kol.: *Děti, mládež a socialismus v Československu v 50. a 60. letech*, Opava 2014.
- 7 Adéla Gjuričová/Michal Kopeček et al.: *Rozdělení minulostí. Vytváření politických identit v České republice po roce 1989*, Praha 2011.
- 8 K roli násilí v revolucích roku 1989 z komparativní perspektivy viz Martin Sabrow (ed.): *1989 und die Rolle der Gewalt*, Göttingen 2012.
- 9 Francis Fukuyama: *Konec dějin a poslední člověk*, Praha 2002.